

ԱՐԱՄ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
ԵՊՀ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ ՄՈՆՂՈՒ ՆՈՅՈՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ նվաճած բոլոր երկրներն ու ժողովուրդները համարվում էին Չինգիզ խանի տոհմի սեփականություն: Վերջինս իր կենդանության օրոք այդ երկրները բաժանել էր իր որդիների միջև, եւ այս բաժանումը հիմք հանդիսացավ հետագայում առանձին ուլուս-պետությունների ձեւավորման համար: Այս ուլուսներն սկզբնական շրջանում ամբողջապես ղեկավարվում էին մեծ խանի կողմից եւ կազմում էին մոնղոլական աշխարհակալ կայսրության անքակտելի մասերը: Համաձայն այդ բաժանման, ավագ որդուն՝ Ջուլչիին, բաժին էր ընկել Ղփչաղական տափաստանը, նախկին Խորեզմշահների պետության մեծ մասը եւ արեւմուտքում այն տարածքները, ուր «կհասնեին մոնղոլական ձիերի սմբակները»¹, Չաղաթային՝ Մավերանահրը եւ Արեւելյան Թուրքեստանի հարավային մասը, Օգեդեյին՝ Արեւելյան Թուրքեստանի հյուսիսային հատվածը, իսկ կրտսեր որդուն՝ Թուլույին, մոնղոլական սովորության համաձայն, Կենտրոնական Մոնղոլիան եւ Հյուսիսային Չինաստանը²: Դեպքերի հետագա ընթացքը որոշ փոփոխություններ մտցրեց այս բաժանման մեջ: Նախնական բաժանման համաձայն, Ջուլչիի ուլուսի մեջ պետք է մտնեին բոլոր այն երկրները, որոնք ընկած էին Իրտիշ գետից, Արալյան ծովից եւ Ամու-Դարյայից արեւմուտք: Չինգիզ խանի մահից հետո էլ դեռեւս այդ երկրներից մի քանիսը նվաճված չէին, հատկապես Կովկասի մեծ մասը եւ Իրանի հյուսիսային շրջանները, իսկ Իրանի՝ արդեն նվաճված շրջաններում, որոնք բավական հեռու էին Ջուլչիի ուլուսի կենտրոնից, տեղավորված էին Օգեդեյ խանի զորամասերը, որոնց առջեւ խնդիր էր դրված վերջնականապես ջախջախել Զալալ ադ-Դինին, հաստատուն դարձնել մոնղոլական տիրապետությունը Իրանի՝ գրաված տարածքներում

¹ Сѣу РАШИД АД-ДИН, Сборник Летописей, М.-А, 1946, էջ 75:

² Сѣу С. HALPERIN, Russia and the Golden Horde, Indiana University Press, 1987, էջ 21:

եւ ապա նվաճել հյուսիսարեւմտյան շրջանները, Վրացական թագավորությունը եւ Փոքր Ասիայի արեւելյան շրջանները: Մոնղոլական այդ բանակները Չարմաղանի, իսկ հետո Բաշուի գլխավորությամբ 1229–1245 թթ. ընթացքում հաջողությամբ իրականացրին իրենց առջեւ դրված խնդիրները: Նվաճված երկրները, սակայն, չմիացվեցին Զուլխի ուլուսին, այլ այնտեղ ստեղծվեցին կուսակալություններ: Վրաստանը, Հայաստանը, Աղվանքը, Շիրվանը եւ Ատրպատականը կազմեցին մեկ կուսակալություն: Այս կուսակալությունը, ըստ Համդալլահ Դազվինիի, բաժանված է եղել 5 վարչական միավորների՝ վիլայեթների: Այդ ռազմավարչական միավորներն են՝ Գյուրջեստանը, Մեծ Հայաստանը, Շիրվանը, Աղվանքը եւ Մուղանը, Ատրպատականը³: Վիլայեթները իրենց հերթին բաժանված էին թումանների (ռազմավարչական միավոր, որ կարող էր տալ մոտ տասը հազար զինվոր): Գյուրջեստանի վիլայեթը, որի կազմում ընդգրկված էին Արեւելյան Վրաստանը եւ Զաքարյան տիրույթները, բաժանված էր 8 թումանների⁴: Այս վիլայեթները գտնվում էին քոչվոր ազնվականության՝ նոյոնների տիրապետության ներքո, որոնք ունեին կառավարելու եւ տեղում գործելու լայն իրավասություններ: Ըստ Զուվեյնիի, յուրաքանչյուր վիլայեթի կառավարումը հանձնարարված էր մի նոյոնի, սակայն, հաճախ, տեղի խոշոր ավատատերերը, որոնք կամովին հպատակություն էին հայտնել մոնղոլներին, նշանակվում էին առանձին թումանների կառավարիչներ, ինչն ակնհայտ է Գյուրջեստանի վիլայեթի դեպքում⁵: Ցավոք, չկան հստակ տվյալներ նոյոնների թվաքանակի վերաբերյալ: Հայտնի է, որ Չարմաղանի հրամանատարությամբ գործում էր մոնղոլական երեք թուման, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր մոտ 10 000 զինվորից: Իրենց հերթին, թումանները բաժանված էին ռազմական առումով ավելի փոքր միավորների՝ հազարյակների: Բաժանելով մոնղոլական բանակը 30 ջոկատների՝ Չարմաղանը բավական կարճ ժամանակամիջոցում

³ HAMDALLAH MUSAWFI OF QAZWIN, The Geographical Part of Nuzhat-al-Qulub, translated by Le Strange, London, 1919, p. 78–92.

⁴ Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», խմբ.՝ Պ. Մուրադյանի, Երեւան, 1971, էջ 88:

⁵ «Ամեն մի իշխան (էրիոթավար) մի նոյնի հարեց, իսկ թաթարները նրանց բլուրապետ նշանակեցին, որին դումնապետ էին կոչում: Իշխաններ ընտրեցին նրանցից. առաջինը Եգարսլան Բակուրցիսիսելուն, շատ պերճախոս մի մարդու, սակայն ոչ արժանավոր շնորհքի տեր, նրան հանձնեցին Հերթի, Կախթի, Կամբեչխանի գորքը, Թփղիսից վերեւ մինչ Շամախու սարը: Շանշեին հանձնեցին իր եւ Ավագի կալվածները, Վահրամ Գազեցուն՝ ողջ Սոմխիթը, Գրիգոր Սուրամելիին՝ Քարթլին, Թորել-Դամրեկելին, Եգարսլանի պես դեռ պատանի, Զավախը, Սամցխեն եւ վերեւ մինչեւ Կարնո քաղաք, իսկ Յոտնե Դադիանին ու Ռաճայի էրիսթավին՝ ողջ այնկողման թագավորությունը» (Տե՛ս անդ, էջ 88):

ավարտեց Այսրկովկասի նվաճումը, իսկ 1240-ական թթ. կեսերին ամբողջ Հայաստանը, Արեւելյան Վրաստանը, Հյուսիսային Միջագետքը եւ Փոքր Ասիայի արեւելյան շրջանները հպատակվեցին մոնղոլ նոյոններին⁶: Մինչեւ Հուլավյանների պետության ձեւավորումը, վերը նշված տարածքները կառավարում էին այդ նոյոնները:

Պատմության մեջ կառավարման այդ շրջանն ընդունված է անվանել «կուսակալության շրջան»⁷: Կառավարման այն համակարգը, որ հաստատեցին մոնղոլները, իր բնույթով ռազմավարչական էր: Ահա այս համակարգում իր ուրույն տեղն ունեւ թամման: Թամման ռազմական ստորաբաժանում էր, որն առանձնացվում էր մոնղոլական հիմնական բանակից⁸: Գրավված շրջանները, մինչեւ կայսրության մեջ լիովին ներառելը, գտնվում էին թամմայի հրամանատարի՝ թամմաչիի վերահսկողության ներքո: Վերջինս իրականացնում էր թե՛ քաղաքացիական եւ թե՛ ռազմական կառավարում: Կովկասում այդ գործն իրականացնում էր Չարմաղանը: Նրա մասին խոսում է Կիրակոս Գանձակեցին՝ նրան ներկայացնելով «վերակացու», «գլուխ եւ հրամանատուն էր ամենայն զօրուն», որ ունեւ նաեւ «իրաւարի եւ դատաւորի» իրավասություններ⁹: Հայ պատմիչներին թամմայի համակարգին անդրադառնում են նաեւ Գրիգոր Ակներցին եւ Հեթում պատմիչը: Առաջինը թամմայի ստորաբաժանումներն անվանում է «գհին հեծելն՝ զԹեմայիֆն»¹⁰, իսկ երկրորդը՝ «Camachi» (Քամաչի)¹¹:

Նվաճումների ավարտից հետո Գրիգոր Ակներցու հաղորդմամբ՝ Չարմաղանը «եկն նստաւ ի Մուղան, հանդերձ հարիւր եւ տասն գլխաւորաւ»¹²: Գլխավոր հրամանատարը, հրավիրելով մոնղոլական զինվորական քոչվոր ազնվականության «ղուռութայ եւ ժողով մեծ», բաժանում էր «գերկիրս ի միմեանց վերայ»¹³: Բացի այդ, Չարմաղանը

⁶ GENGIS KHAN, The History of The World Conqueror, by Ala-ad-Din Ata-Mailk Juvaini, translated from the text of Mizra Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, Manchester University press, 1997, p. 190.

⁷ Տէս Լ. ԲԱՐԱՅԱՆ, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դդ., Երեւան, 1964, էջ 232-234:

⁸ Տէս ՇԻՒՆ-ՇԻՆԳ ՀՏԻԱՕ, The Military Establishment of the Yuan Dynasty, London, 1978, էջ 16:

⁹ Տէս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 275:

¹⁰ Տէս ԳՐԻԳՈՐ ԱԿՆԵՐՑԻ, Պատմութիւն թաթարաց, Յերուսաղէմ, 1974, էջ 43:

¹¹ Տէս HAYTON, La Flor Des Estoires Del la Terre d'Orient, Recueil, des Historiens des croisades, documents arméniens tom second, Chapitre XI, Paris, 1906, էջ 158: Հմմտ. «Հեթում պատմիչ թաթարաց. յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն հ. Մկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Աւգերեան», Վենետիկ, 1842, էջ 38:

¹² Տէս ԳՐԻԳՈՐ ԱԿՆԵՐՑԻ, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 26:

¹³ Անդ, էջ 26:

բաժանում է նվաճված շրջանները երեք մասի, ուր ուղարկում է նոյնների. մի մասը գնացին «ընդ ճիսխսոյ կողմն, եւ բաժին մի ընդ հաւաւ, եւ բաժին մի ընդ մէջ երկրիս»¹⁴: Ընդհանրապես, պետք է արձանագրել, որ քոչվորական հասարակությունների մոտ վաղ պետական կազմավորումների ռազմավարչական բաժանումների հիմքում ընկած էր աշխարհագրական գործոնը: Մոնղոլների պատկերացմամբ, պետության բաժանման հիմքում ընկած էին «հյուսիս-կենտրոն-հարավ» կամ «արեւմուտք-կենտրոն-արեւելք» ուղղությունները¹⁵: Հայտնի է, որ քոչվորների մոտ այս կամ այն ցեղի անվանումը կապվում էր աշխարհագրական այն ուղղության հետ, որտեղ նրանք ապրում էին, եւ հաճախ անվանումներում տեղ էր գտնում որեւէ գույնի առկայությունը¹⁶: Օրինակ՝ 1236 թ. արշավանքի կապակցությամբ Ավետարանին կից հիշատակարանում գրիչը մոնղոլական ցեղերից հիշատակում է սեւ թաթարներին՝ նշելով. «բնական անունա նոսա խաւա-թաթար»¹⁷: Հետաքրքրական է, որ իբն ալ-Ասիրը եւս հիշատակում է Չարմաղանի բանակի Արեւմտյան թաթարներին՝ կապելով նվաճման

¹⁴ Անդ:

¹⁵ С. В. ТРЕПАВЛОВ, Государственный строй Монгольской империи XIII в., Москва, 1993, էջ 75:

¹⁶ Սեւ գույնով հաճախ բնորոշվում էին Ասիական տափաստաններում արեւմուտքում կամ հյուսիսում ապրող քոչվորական ցեղերը: Նման օրինակի հանդիպում ենք Հեռավոր Արեւելքում կիդանների մոտ: 1120 թ. Հյուսիսային Չինաստանից մոնղոլական կիդանների ցեղը, պարտություն կրելով մեկ այլ մոնղոլական ցեղից՝ չժուրժեններից, տեղափոխվում է արեւմուտք՝ Կենտրոնական Ասիա՝ հիմնելով իրենց նոր պետությունը՝ Կարա Կիդանների կամ Արեւմտյան Կիդանների (Արեւմտյան Լյաո) պետությունը. S. P. JACKSON, The Mongols and the West, 1221–1440, Routledge, 2005, էջ 12, 33, P. BUELL, Early Mongol expansion in western Siberia and Turkestan (1207–1219), a reconstruction, CAJ 36 (1992), pp. 1–32: Սեւ թաթարների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել 1237 թ. գրված «Հեյ-դա շի-լյուե» (բառացի՝ «Հակիրճ տեղեկություններ սեւ թաթարների մասին») աշխատության էջերում: Հարավստեյան պատվիրակներ Փեն Դայը եւ Սյույ Թինը, այցելելով մոնղոլական խան Օգեդեյի արքունիք, մանրամասն խոսելով խանական արքունիքում առկա սովորույթների մասին, տեղեկացնում են նաեւ սեւ թաթարների անվան ծագման մասին: Այս դեպքում եւս անունը կապվում է աշխարհագրական գործոնի հետ, քանի որ սեւ թաթարները ապրում էին հյուսիսում: Ըստ հեղինակների՝ «Մեծ մոնղոլական պետության» (Yeke mongyol ulus) հիմնադիր Թեմուլինը հենց այս ցեղից էր. S. Լին Կյոն-ի և Н. Ц. Мункуева, Краткие сведения о черных татарах, Пэн Да-я и Сюй Тина // Проблемы востоковедения. №5, 1960, էջ 136): Կարա թաթարներին տարածաշրջանում հիշատակում է նաեւ հետագայում Թովմա Մեծփեցին, երբ Բայազետ Ա. ծանր պարտություն է կրում Լենկ Թեմուրից, եւ վերջինս՝ «ԿՌ. (60 000) տուն զարա-թաթար անուն տամք եւ որդովք ի խորասան գերի գնաց...»: S. Թովմա Մեծփեցի, Պատմութիւն Լանկ Թամուրի, գլ. ԻԹ, <http://www.digilib.am/book/347/353/7831/Պատմագրութիւն>, (29.12.2018):

¹⁷ S. Լին «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Ս. Մաթեոսյան, Երեւան, 1984, էջ 196:

աշխարհագրական ուղղության հետ¹⁸: Այն, որ Իբն ալ-Ասիրի մոտ հիշատակած արեւմտյան թաթարները եւ 1236 թ. թվագրվող Խարբերդ քաղաքի Ավետարանի ղարա-թաթարները մոնղոլական ցեղերից մեկի անվանումներից են, անկասկած է: Զ. Պողոսյանի դիտարկմամբ, ղարա-թաթարներ անվան տակ, գրիչը նկատի է ունեցել երկու էթնոանվանում՝ կարա-կիդաններ եւ թաթարներ¹⁹: Մեր դիտարկմամբ, պնդումը համոզիչ չէ, քանզի աղբյուրներում կան տեղեկություններ մոնղոլ-թաթարական ցեղերից հենց սեւ թաթարների վերաբերյալ:

Գրիգոր Ակներցին նշում է, որ 110 զինվորական առաջնորդներից 14 նոյոններ «ի մէջ երկրիս մնացին», հավանաբար նկատի ուենալով Վրացական թագավորության կազմում ընդգրկված Հյուսիսարեւելյան Հայաստանը, ինչպես նաեւ «բաժանեցին ի միմեանց վերայ՝ զերկիրն Վրաց եւ Աղուանից, լեռնով եւ դաշտով»²⁰: Գրիգոր Ակներցին հաղորդում է այդ նոյոնների անունները՝ «Ասուրու նուին, որ էր ոսկր Դանին, Չաղատայն, որ Դան կոչեցաւ: Եւ յետոյ Սոմիթայ, միւս այլ փոքր Չաղատայ, Բաշու նուինն, որ դրին գլուխ ամենայն զօրացն, Ասար նուինն, Խուրթու նուինն, Թուրթու նուինն, Աւգաւթայ նուինն, Խաւշիայ նուինն, Խոջայ նուինն, Խուռումչի նուինն, Խունան նուինն, Թենալ նուինն, Անգուրաւ նուինն»²¹: Գրիգոր Ակներցու հիշատակած մի շարք նոյոնների անուններ տեղ չեն գտել ուրիշ աղբյուրներում: Այնուամենայնիվ, որոշ հետազոտողներ²² փորձել են գտնել այլ աղբյուրներում վերը նշված նոյոնների անունները: Այժմ անդրադառնանք նոյոններից մի քանիսին, որոնց անունները տեղ են գտել այլ պատմիչների երկերում, ինչին անդրադարձ չի եղել: Ակներցու հիշատակած Ասուրու նոյոնը, որը

¹⁸ Տե՛ս В. ТИЗЕНГАУЗЕН, СМИЗО, *հտ.* 1, С-П, 1884, էջ 11-12:

¹⁹ Տե՛ս Caucasus during the Mongol period, Edited by Jurgen Tubach, Sophia G. Vashalomidze and Manfred Zimmer, Reichert Verlag Wiesbaden, 2012, էջ 180:

²⁰ Տե՛ս ԳՐԻԳՈՐ ԱԿՆԵՐՑԻ, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 26:

²¹ Անդ, էջ 26: Լ. Բաբայանի աշխատության մեջ հանդիպում ենք թվական անհամապատասխանության: Մասնավորապես՝ 14 նոյոնների փոխարեն հեղինակը նշում է 12-ին, որոնք «ի մէջ երկրիս մնացին», եւ անհասկանալի կերպով նշում է, որ Վրաստանի եւ Աղվանքի տարածքը բաժին հասավ 13 նոյոնների, իսկ մնացածը՝ 85 նոյոնների՝ Հայաստանի հարավային եւ արեւմտյան տարածքները եւ Ատրպատականը: Պատմիչի խոսքերից հստակ երեւում է, որ խոսքը միեւնույն՝ 13 նոյոնների մասին է, եւ երկրորդ, մնացած նոյոնների, որոնց թիվը ոչ թե 85-ն է, այլ 96, բաժին հասած տարածքների մասին պատմիչը լռում է, ուստի հեղինակը ցուցաբերել է կանխակալ մոտեցում առանց լուրջ հիմնավորման: Թերեւս նման շփոթմունքը բնագրում առկա ակնհայտ սխալից է: Գրիգոր Ակներցին թվարկում է 14 նոյոնների, բայց հաջորդ հատվածում նշված է «ԳԺան գլխաւորքս», ինչը հավանաբար պետք է լինէր «ԺԴ գլխաւորքս», Տե՛ս Լ. ԲԱԲԱՅԱՆ, *նշվ. աշխ.*, էջ 234:

²² Տե՛ս Т. МАУ, Chormaqan Noyan: The first Mongol Military Governor in the Middle East, Indiana University, 1996, էջ 90-91. В. ДАШДОНДОГ, The Mongols and the Armenians, Brill, 2011, էջ 55-66:

ներկայանում է խանին արյունակից, ամենայն հավանականությամբ, Կիրակոս Գանձակեցու մատյանում Ուսուռ նոյոնն է, որին պատմիչը նոյոնների մեջ ավագագույն է համարում, եւ որին Չարմաղանը կնուխյան էր տվել իր դստերը²³: Ակներցին, Ասութու նոյոնից հետո հիշատակում է երկու Չաղաթայների, որոնց կանգրադառնանք առանձին-առանձին: Չաղաթայը, որին Ակներցին հիշում է նաեւ խանի տիտղոսով, ըստ վրացական աղբյուրի՝ Չարմաղանի հետ գլխավորում էր մոնղոլական բանակներից մեկը եւ կրում էր «մեծ նոյոն» պատվանունը²⁴: Մոնղոլական արուլաթների²⁵ ցեղից սերող Չաղաթային տեսնում ենք Լոռե, Դմանիս եւ Տփղիս քաղաքների նվաճման ժամանակ²⁶: Ըստ վրաց աղբյուրի՝ Չաղաթային էր հպատակություն հայտնել նաեւ Իվանե Ջաղելին²⁷: Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդմամբ՝ Չաղաթայն սպանվել էր իսմայիլականների ձեռքով²⁸: Հարկ է նշել, որ Գրիգոր Ակներցուն ծանոթ է մեկ այլ Չաղաթայ եւս, որին անվանում է «Միս այլ փոքր Չաղաթայ»: Վերջինիս մասին գրառում ունի նաեւ Ռաշիդ ադ-Դինը. սունիթների ցեղից սերում էր Չաղաթայ-կրտսերը, եւ մոնղոլական ավանդույթի համաձայն՝ Չինգիզ խանի որդու՝ Չաղաթայի մահվանից հետո (1242 թ.), այդ անունը արգելվեց գործածել եւ Չաղաթայ կրտսերին սկսեցին անվանել Սոնիթայ՝ հաշվի առնելով ցեղային պատկանելությունը²⁹: Գրիգոր Ակներցին ըստ կարգի թվարկում է Ասար, Խուլթու եւ Թուլթու նոյոններին, որոնց անունները նույն հերթականությամբ կան Կիրակոս Գանձակեցու մատյանում՝ «Խարար-նուփն, Դուրուն-նուփն, Տուրուն-նուփն»³⁰: Ավելին, Գանձակեցին այս երեքին ներկայացնում է որպես Չարմաղանի «աթոռակից»³¹: Վերը նշված նոյոններից Դուլթունը հիշատակվում

²³ Տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, էջ 291:

²⁴ Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 75, 91:

²⁵ Տե՛ս РАШИД АД-ДИН, *հտ. 1*, КН. 2, М-Л, 1952, էջ 100:

²⁶ Տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, էջ 254. ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, *Տիեզերական պատմություն*, Երեւան, 2001, էջ 162:

²⁷ Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 76:

²⁸ Տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, էջ 264:

²⁹ Տե՛ս РАШИД АД-ДИН, *հտ. 1*, КН. 1, էջ 98: Գրիգոր Ակներցու հավաստմամբ՝ Սոնիթայ կոչել են ոչ թե կրտսերին, այլ սկզբում հիշատակված Չաղաթային, որն, ըստ պատմիչի, նաեւ խանի տիտղոս էր ստացել. Տե՛ս ԳՐԻԳՈՐ ԱԿՆԵՐՑԻ, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 26: Այստեղ պատմիչը հավանաբար վրիպել է՝ սխալմամբ Սոնիթայ անունը վերագրելով արուլաթների ցեղից սերող Չաղաթային: Ակներցու այս տեղեկությունը հաշվի առնելով, Լ. Բաբայանը եւ Դ. Բայսարխանը սխալմամբ Սոնիթային դիտել են որպես առանձին նոյոնի, որը գործում էր երկու Չաղաթայների հետ. Տե՛ս Լ. ԲԱԲԱՅԱՆ, *նշւ. աշխ.* էջ 234. Bayarsaikhan Dashdondog, *նշւ. աշխ.*, էջ 69:

³⁰ Տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, էջ 275:

³¹ Անդ, էջ 275:

է որպէս ավագ նոյն, որի դուստրն ամուսնացած էր Չարմաղանի որդու՝ Բորա նոյնի հետ³²: Ասար նոյնը վրաց ժամանակագրութեան էջերում հիշվում է Յուսուր ձեռով³³: Մինչեւ Հուլավու խանի ժամանումը Իրան, Վարդան Արեւելցու հաղորդմամբ, Ասար նոյնին հանձնարարված էր պաշարված պահել իսմայիլականների կենտրոն Ալամութը³⁴: Միքայել Չամչյանի դիտարկմամբ՝ Ասարը նույն Ասլան նոյնն է, որը ձեռնարկել էր Սյունիքի նվաճումը³⁵: Անգուրաք կամ Անգուրակ նոյնը, ըստ վրաց ժամանակագրութեան, այն շորս նոյններից էր, որի տիրապետութեան տակ էին «Ռոմգուարը, ու է Խորասանը, Երաղը, Ատրպատականը, Մովականը, Պարտավը, Շիրվանը, ողջ Վրաստանը, Խլաքն ու մեծ Հունաստանը, մինչեւ Ասիա»³⁶: Անգուրակ նոյնի ամառային բանակատեղը, ըստ պատմիչի, մոտ էր Սուրբ Թադեոս առաքյալի գերեզմանին³⁷: Բացի վերը նշված նոյններից, աղբյուրներում պահպանվել են նաեւ այլոց անունները: Խոուղատա նոյնը հիշատակվում է Կայեն բերդի պաշարման ժամանակ³⁸: Մուլար նոյնը, ըստ աղբյուրների, ձեռնարկել էր Շամքոր քաղաքի, ինչպէս նաեւ Տերունական, Երգեվանք եւ Մածնաբերդ ամրոցների նվաճումը³⁹: Մոնղոլական բարին կամ սուլթանութ ցեղից⁴⁰ հիշատակվում է Կարա կամ Կարա Բահաթուր նոյնը, որին հանձնարարվել էր գրավել Սուրբ Մարին⁴¹: Ղատաթա կամ Ղատաղա նոյնը հիշատակվում է Գարդմանքի, Գետաբեկի եւ Վարդանաշատի գրավման ժամանակ⁴²: Ռաշիդ ադ-Դինի տվյալներով, վերջինս ազգակից էր 1220 թ. ձեռնարկված հետախուզական արշավանքի կազմակերպիչներից Ջեբե նոյնին⁴³: Թենալ նոյնի մասին հիշատակություն ունի

³² Անդ, էջ 291:

³³ Տէս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 75, 98:

³⁴ Տէս ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, էջ 162:

³⁵ Տէս ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԱՄՉՅԱՆ, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, 1986, էջ 205:

³⁶ Տէս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 98:

³⁷ Տէս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, էջ 311:

³⁸ Տէս անդ, էջ 256: Վարդան Արեւելցու մոտ հանդիպում է «Դոլաթա» ձեւը, Տէս ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, էջ 162:

³⁹ Տէս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, էջ 241. ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, էջ 162:

⁴⁰ Տէս РАШИД АД-ДИН, հտ. 1, ԿՔ. 1, էջ 189:

⁴¹ Տէս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, էջ 260-261: Դեպքերի առնչությամբ Գրիգոր Ակներցու մոտ հիշատակվում է Կարա Բուղա անունով մի նոյն, ում հանձնարարված էր քանդել ամրութիւններ, սակայն միանշանակ պնդել, որ վերը հիշատակված Կարա նոյնի մասին է խոսքը, դժվար է. Տէս ԳՐԻԳՈՐ ԱԿՆԵՐՅԻ, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 23:

⁴² Տէս ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՒԵԼՅԻ, էջ 162:

⁴³ Ղատաղան նոյնի մասին տվյալներ է պահպանել նաեւ Ջուվեյնին. տէս РАШИД АД-ДИН, հտ. 1, ԿՔ. 1, էջ 195. JUVAINI, Genghis Khan. History of the world conqueror. Translated from English into Russian by E. E. Kharitonov. Moscow, 2004 էջ 590:

Մխիթար Այրիվանեցին՝ նշելով, որ վերջինս մասնակցել է Փոքր Ասիայի նվաճմանը⁴⁴։ Զուգեյնին արձանագրում է, որ մինչ Կովկասում հայտնվելը, ռազմական աշխույժ գործողություններ է իրականացրել իսմայիլականների դեմ Հյուսիսային Իրանում⁴⁵։ Ըստ երեւոյթին, այն տարածքները, որոնք նվաճվել էին Զարմաղանի եւ Բաշուի կողմից, խանական ընտանիքի որեւէ անդամի անմիջական կառավարման ներքո չէին⁴⁶։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում մոնղոլ նոյոնները հաստատել էին կառավարման ուրույն համակարգ։ Կառավարման այս համակարգի մասին, որը պատմության մեջ ընդունված է անվանել Կուսակալության շրջան, անդրադառնում են բազմաթիվ պարսկական եւ արաբական սկզբնաղբյուրներ։ Սակայն վերջիններիս տեղեկությունները խորապես լրացվում են հայկական աղբյուրների՝ հատկապես Գրիգոր Ակնեցցի եւ Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչների կողմից, որոնց աշխատությունները հիմնականում ուսումնասիրվել են նախորդ դարում։ Ուստի փորձ է արվում նոր հայացքով դիտարկելու այս երկասիրությունների տվյալները եւդրանք վերարժեւորելու նոր տեսանկյունից։

РЕЗЮМЕ

После монгольских завоеваний в кавказском регионе была создана система управления, называемая тамма. В рамках этой системы управления были созданы пять административных единиц, которые назывались вилайетами. В вилайетах монгольские командиры (нойоны) обладали большой властью и правами на функционирование. Монгольские нойоны подтвердили уникальную систему правления. Об этой системе сообщают персидские и арабские источники. Однако их информация глубоко дополняется армянскими источниками, особенно историками Григора Акнерци и Киракоса Гандзакеци, чьи работы были изучены советской историографией в предыдущем столетии, но не были полностью оценены. Поэтому была предпринята попытка пересмотреть эти работы с новой точки зрения

⁴⁴ Տե՛ս «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Ժամանակագրական», Ս. Պետերբուրգ, 1916, էջ 67։

⁴⁵ Տե՛ս JUVAINI, էջ 500։

⁴⁶ Տե՛ս T. MAY, The Mongol Art of War, Chinggis Khan and the Mongol Military System Barnsley, 2007, էջ 55։

SUMMARY

After the Mongolian invasions in the Caucasian region, a system of governance called tamma was created. Within the framework of this management system, five administrative units were created, which were called Vilayets (Wilayah). In the Vilayets, the Mongol commanders (noyans) possessed great power and rights to function. The Mongolian noyans confirmed a unique system of governance. Some Persian and Arabic sources report about this system. However, their information is greatly supplemented by Armenian sources, especially by historians Grigor of Akner and Kirakos of Gandzak, whose works were studied by the soviet historiography in the previous century, but were not fully assessed. Therefore, an attempt has been made to re-study and re-evaluate these works from a new perspective.

